

Akademia Wychowania Fizycznego im. Eugeniusza Piaseckiego w Poznaniu
Wydział Wychowania Fizycznego, Sportu i Rehabilitacji

Marlena Wyskok

Konspekt pracy doktorskiej

**Powstanie i rozwój Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce
w latach 1921-1939**

Opiekun naukowy: prof. dr hab. Tomasz Jurek

Poznań 2017

Spis treści

1.	Wstęp i uzasadnienie tematu.....	3
2.	Problematyka badawcza.....	6
3.	Cele i hipotezy oraz zakres badawczy pracy.....	13
4.	Pytania badawcze.....	14
5.	Material i metody badawcze.....	15
6.	Konstrukcja pracy.....	16
7.	Częściowe wyniki / Dyskusja.....	18
8.	Bibliografia.....	20

1. Wstęp i uzasadnienie tematu

W Polsce okresu międzywojennego około jedną trzecią ogółu społeczeństwa stanowiły mniejszości narodowe, w tym licząca około 1 mln osób mniejszość niemiecka¹. Choć grupa tej ludności była dopiero na czwartym miejscu pod względem liczebności, za Ukraińcami, Żydami i Białorusinami, to jednak jej znaczenie polityczne i materialne było zdecydowanie większe². Działalność mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej, w tym przede wszystkim niemieckiej, obejmowała w znaczącym stopniu kulturę fizyczną jako istotny element w dążeniu do zachowania własnej tożsamości narodowej³.

Ludność niemiecka w Polsce na podstawie spisów powszechnych z lat 1921, 1931.

Województwo	Dane liczbowe (w tys.)		Odsetek ogółu ludności	
	1921	1931	1921	1931
Poznańskie	327,2	193,1	16,5	9,2
Śląskie	292,9	90,6	27,5	7,0
Pomorskie	175,4	105,4	18,5	9,8
Łódzkie	103,5	155,3	4,6	5,9
Warszawskie	47,4	73,6	2,2	2,9
Wołyńskie	25,0	46,9	1,8	2,3
Stanisławowskie	15,0	16,7	1,3	1,1
Lwowskie	12,4	12,0	0,5	0,4
Lubelskie	10,9	15,9	0,5	0,6
Krakowskie	9,6	8,9	0,5	0,4
Pozostałe	39,9	22,6	0,3	0,2
Ogółem	1059,2	741,1	3,8	2,3

Zródło: *Mały Rocznik Statystyczny 1938*. Warszawa 1939, s. 22-23; *Statystyka Polski. Pierwszy Powszechny Spis Ludności Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r.* Warszawa 1927; *Statystyka Polski. Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9 grudnia 1931 r.* Warszawa 1938; T. Jurek, *Kultura fizyczna mniejszości niemieckiej w Polsce w latach 1918-1939*, Gorzów Wlkp. – Poznań 2002, s. 32.

W przypadku mniejszości niemieckiej na podtrzymanie więzi z ojczyzną pozwalało kultywowanie bogatych tradycji systemu gimnastycznego, powstałego z inicjatywy Johanna Friedricha Ludwiga Jahna (1778-1852) jeszcze na początku XIX wieku. W tym nurcie działała naczelną organizacją mniejszości niemieckiej w zakresie kultury fizycznej w Polsce międzywojennej – Niemiecki Związek Gimnastyczny w Polsce (niem. Deutsche Turnerschaft in Polen, DTP). Organizacja oficjalnie powstała w lipcu 1925 roku, będąc pierwszym i jedynym ogólnopolskim forum tej grupy ludności w zakresie kultury fizycznej, obejmującym

¹ Wg spisu powszechnego z dnia 9 grudnia 1931 roku Polskę zamieszkiwało 31 915 800 obywateli.

² T. Jurek, *Kultura fizyczna mniejszości niemieckiej w Polsce w latach 1918- 1939*, Gorzów Wlkp.- Poznań 2002, s. 9.

³ J. Chelmecki, *Stan badań nad historią kulturą fizyczną w dwudziestolecu międzywojennym.*, [w:] L. Nowak (red.), „Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce”. *Prace naukowe letniej szkoły historyków kultury fizycznej*, Gorzów Wlkp. 2004, t. VI, s. 104.

w szczytowym okresie, tj. w latach 1929-1935, prawie 1% ogółu Niemców mieszkających w Polsce⁴. Działalność tego naczelnego stowarzyszenia w kontekście sytuacji międzynarodowej, stosunków bilateralnych polsko-niemieckich, relacji społecznych, a przede wszystkim samej popularyzacji kultury fizycznej odegrała istotną rolę, dlatego też, jako ważny czynnik kształtujący obraz kultury fizycznej Drugiej Rzeczypospolitej, Republiki Weimarskiej i Trzeciej Rzeszy, zasługuje na szersze zainteresowanie.

Spośród wszystkich mniejszości narodowych występujących w Drugiej Rzeczypospolitej ludność niemiecka posiada największy zasięg w dotychczasowej eksploracji naukowej. Pierwsze, jednakże w niewielkim stopniu oparte na badaniu naukowym, publikacje na temat niemieckiej mniejszości narodowej w Polsce okresu międzywojennego ukazały się w latach pięćdziesiątych XX wieku w Niemczech Zachodnich⁵. W latach siedemdziesiątych pojawiły się dwie kolejne prace autorów niemieckich na temat patologii życia sportowego w XIX i XX wieku w Niemczech i wpływie kultury fizycznej na mniejszość niemiecką w Polsce⁶. Następnie na początku lat dziewięćdziesiątych opublikowano dwie wartościowe prace dotyczące sportowej polityki Trzeciej Rzeszy, jej stosunku do Polski i mniejszości niemieckiej na ziemiach polskich⁷ oraz rozwoju kultury fizycznej na niemieckich kresach wschodnich⁸.

Pierwsza praca w Polsce, wspominająca tylko o działalności turnersko-sportowej mniejszości niemieckiej, ukazała się dopiero u schyłku lat sześćdziesiątych⁹. Zdecydowanie nowatorskie w tej kwestii okazało się dzieło Przemysława Hausera traktujące o mniejszości niemieckiej na Pomorzu, poruszające po raz pierwszy szerzej kwestie kultury fizycznej¹⁰. Tak wysokiego poziomu badania historycznego nie prezentowały prace Dariusza Matelskiego o podobnej tematyce z obszaru Wielkopolski i całego państwa¹¹. W latach siedemdziesiątych XX wieku pojawiły się w Polsce pionierskie publikacje omawiające stricte kulturę fizyczną

⁴ T. Jurek, *Kultura fizyczna*, s. 216.

⁵ T. Bierschenk, *Die deutsche Volksgruppe in Polen 1934-1939*, Kitzingen am Main 1954; O. Heike, *Das Deutschtum in Polen*, Bonn 1955; P. Nasarski, *Deutsche Jugendbewegung und Jugendarbeit in Polen*, Würzburg 1957.

⁶ H. Kaden, H. Westphal, *Der Missbrauch des Sports zur Fornierung der faschistischen V. Kolonne in Polen (1934-1939)*, [w:] „Theorie und Praxis Körper Kultur“ 1972 nr 21, s. 581-585.; E. Schute, *Getrennt vom Reich – Die Instrumentalisierung des Sports in Ostpreussen zur Zeit der Weimarer Republik*, Bochum 1987.

⁷ H. J. Teichler, *Internationale Sportpolitik im Dritten Reich*, Schorndorf 1991.

⁸ H. Ueberhorst, *Vergangen, nicht vergessen. Sportkultur im deutsche Osten und im Sudetenland. Von Anfängen bis 1945*, Düsseldorf 1992.

⁹ S. Potocki, *Położenie mniejszości niemieckiej w Polsce 1918-1938*, Gdańsk 1969.

¹⁰ P. Hauscr, *Mniejszość niemiecka w województwie pomorskim w latach 1919-1939*, Wrocław 1981.

¹¹ D. Matelski, *Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce w latach 1919-1939*, Poznań 1997; Tenże, *Niemcy w Polsce w XX wieku*, Warszawa 1999.

zachodniego sąsiada: niemiecki system gimnastyczny¹² i wszelkie aspekty rozwoju kultury fizycznej w Trzeciej Rzeszy¹³. W kolejnym dziesięcioleciu ukazały się interesujące prace Jerzego Gaja traktujące już bliżej o omawianym przez mnie temacie, a mianowicie o powiązaniach polityki hitlerowskiej z kształtem kultury fizycznej mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej¹⁴. Do pogłębienia wiedzy na ten temat przysłużyły się także poszczególne publikacje Teresy Ziółkowskiej¹⁵, Henryka Rechowicza¹⁶, Piotra Greinera i Ryszarda Kaczmarka¹⁷, Antoniego Steuera¹⁸ oraz praca doktorska Tadeusza Karugi¹⁹.

Na tym tle zdecydowanie najważniejszą i najobszerniejszą pracą, opartą na pełnej bazie źródłowej (zarówno na zasobach źródłowych pochodzenia polskiego, jak i niemieckiego) poświęconą kulturze fizycznej mniejszości niemieckiej w Polsce w okresie międzywojennym, jest publikacja Tomasza Jurka²⁰. Monografia została wydana w 2002 roku i traktuje o znaczeniu niemieckiego sportu, turystyki i turnerstwa w procesie integracji ludności niemieckiej oraz o specyfice rozwoju kultury fizycznej wśród Niemców na poszczególnych terenach Drugiej Rzeczypospolitej, a także o pomocy programowej i materialnej ze strony Republiki Weimarskiej i Trzeciej Rzeszy.

Wymienione pozycje literatury dowodzą, iż kultura fizyczna mniejszości niemieckiej w Polsce jest zagadnieniem w ogólnym ujęciu dość dobrze zbadanym. Brak natomiast badań szczegółowych dogłębnie analizujących konkretne obszary kultury fizycznej mniejszości niemieckiej Drugiej Rzeczypospolitej, w tym zwłaszcza, z istotnej perspektywy uwarunkowań politycznych i społeczno-ekonomicznych. W VI rozdziale wspomnianej pracy Tomasza Jurka w zarysie został przedstawiony proces powstania i rozwój strukturalny

¹² T. Ziółkowska, *Fryderyk Ludwik Jahn w początkach XIX w. w Niemczech*, [w:] „Roczniki Naukowe WSWF w Poznaniu” Poznań 1971, z. 19, s. 19-35.

¹³ B. Piotrowski, „Kultura fizyczna w niemieckim systemie faszystowskim i jej praktyczna realizacja w Kraju Warty”, [w:] „Roczniki naukowe WSWF w Poznaniu” Poznań 1971, z. 19, s. 49-68; J. Wolny, *Patologia kultury fizycznej. Ze studiów na funkcję kultury fizycznej w Niemczech faszystowskich.*, [w:] „Wychowanie fizyczne” 1973, nr 4, s. 131-147.

¹⁴ A. Gaj, *Antypolska działalność niemieckich organizacji sportowych w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] „Zeszyty naukowe AWF w Gdańsku” Gdańsk 1985, nr 8, s. 193-221; Tenże, *Rola niemieckich organizacji wychowania fizycznego i sportu w Polsce w rewizjonistycznej polityce Niemiec hitlerowskich*, [w:] „Rola tradycji w kształtowaniu współczesnego modelu kultury fizycznej” , Z warsztatów badawczych AWF, Warszawa 1986, s. 162-182.

¹⁵ T. Ziółkowska, *Kultura fizyczna w Poznaniu w latach 1870-1918*, „Monografie AWF w Poznaniu” , Poznań 1992.

¹⁶ H. Rechowicz, *Sport na Górnym Śląsku do 1939 roku*, Katowice 1997.

¹⁷ P. Greiner, R. Kaczmarek, *Organizacje niemieckie w Bielsku i powiecie bielskim w okresie międzywojennym*, [w:] „Bielsko – Białskie Studia Muzealne” t. II, Bielsko – Biała 1995.

¹⁸ A. Steuer, *Sport na Górnym Śląsku 1896-1996*, Katowice 1997.

¹⁹ T. Karuga, *Rozwój sportu na Górnym Śląsku w okresie międzywojennym*, Maszynopis pracy doktorskiej, AWF Katowice 1983.

²⁰ T. Jurek, *Kultura fizyczna mniejszości niemieckiej w Polsce w latach 1918-1939*, Gorzów Wlkp. – Poznań 2002.

Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce, a także jego stosunki z ruchem sportowym. Rozdział ten, jako jedyne pełne – obejmujące cały obszar Drugiej Rzeczypospolitej – przedstawienie etapów rozwoju Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce, tak ważnego w życiu Niemców na obczyźnie, stanowi doskonałą podstawę do dalszych, pogłębionych badań nad działalnością i rolą tej organizacji. Kwestia ta jest jedną z poważnych luk, którą w badaniach nad mniejszością niemiecką w Drugiej Rzeczypospolitej należy jeszcze wypełnić, na co pozwala istniejący zasób źródeł historycznych, zwłaszcza proveniencji niemieckiej²¹.

2. Problematyka badawcza

Tradycja niemieckiego systemu gimnastycznego, powstałego z inicjatywy Friedricha Ludwiga Jahna, pochodzi z początków XIX wieku, kiedy państwo pruskie zmagало się z francuskimi wojskami Napoleona. F. L. Jahn w obliczu porażek państwa pruskiego w starciu z Napoleonem dostrzegł w odpowiednim wychowaniu fizycznym możliwość wzbudzenia świadomości narodowej, patriotyzmu i w konsekwencji odrodzenia narodowego²². W 1810 roku swoje poglądy zawarł w publikacji *Deutsches Volkstum*, a rok później w celu wdrożenia ich w życie założył na błoniach Hasenheide pod Berlinem (obecnie w granicach miasta) pierwsze boisko gimnastyczne (niem. Turnplatz). W miejscu tym, pod okiem przewodników ćwiczeń (niem. Vorturner), młodzież uprawiała ćwiczenia na przyrządach (drabiny, drążek, koń, równoważnia), a także m. in. skok w dal, skok wzwyż, rzut kulą i oszczepem, biegi, zapasy, gry terenowe. Z czasem podobne place gimnastyczne powstały w wielu innych miejscach ziem niemieckich. Ćwiczeniom towarzyszyła duża dyscyplina, a przy tym duch braterstwa, równości i poszanowania tradycji starogermańskich, co w oczywisty sposób budowało szerokie więzi nie tylko w pruskim, lecz także w całym niemieckim społeczeństwie. Zajęcia turnerskie miały na celu przygotowanie indywidualnych lub zbiorowych układów ćwiczeń, dzięki czemu, podczas pokazów obok sprawności, spektakularnie demonstrowano także współpracę i harmonię niemieckiego społeczeństwa. Z czasem, zgodnie z reakcyjnymi decyzjami kongresu wiedeńskiego i równie wstecznymi tendencjami Świętego Przymierza ruch gimnastyczny, ze względu przede wszystkim na

²¹ W 2002 roku Olga Kniaziewicz-Jaeger rozpoczęła przygotowywanie pracy doktorskiej: *Niemiecki Związek Gimnastyczny w Polsce w latach 1918-1939* pod kierunkiem prof. Tomasza Jurka w Instytucie Kultury Fizycznej AWF Poznań w Gorzowie Wlkp., jednakże ze względu na sytuację życiową zmuszona była we wstępnej fazie przerwąć podjęte badania.

²² T. Jurek, *Kultura fizyczna*, s. 67-68.

propagowanie równości społecznej, został w latach 1820-1842 zakazany (niem. Turnsperre). Mimo to ruch przetrwał i dalej dynamicznie się rozprzestrzeniał. W 1860 roku w Coburgu odbył się pierwszy ogólnoniemiecki zjazd stowarzyszeń gimnastycznych, a w 1868 roku w Weimarze nastąpiło pełne zjednoczenie niemieckiego ruchu gimnastycznego – powstał wówczas Niemiecki Związek Gimnastyczny (niem. Deutsche Turnerschaft), protoplasta Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce.

Na sąsiednich ziemiach polskich, zwłaszcza na terenie zaboru pruskiego, naturalne były różnego rodzaju wpływy niemieckie, także te na polu kultury fizycznej. Pierwsze ślady niemieckiej kultury fizycznej związane są właśnie z ruchem gimnastycznym²³ i sięgają początków XIX wieku, gdy 20% terytorium Pierwszej Rzeczypospolitej znajdowało się pod panowaniem pruskim, zwłaszcza Wielkopolska i Pomorze, a także wcześniej opanowany Górny Śląsk²⁴. Na ziemiach polskich niemiecka kultura fizyczna najwcześniej pojawiła się w Pszczynie – górnośląskim miasteczku, w którym już w 1815 roku, według wzoru Jahna, powstał zakład gimnastyczny (niem. Turnanstalt) zorganizowany przez książęcego aptekarza Wilhelma Zellnera. Za jego przyczyną także w podpszczyńskiej miejscowości Stara Wieś prowadzono ćwiczenia gimnastyczne dla synów miejscowych chłopów. Dość wcześnie, bo na 1818 rok, datuje się powstanie boiska gimnastycznego w podbydgoskim Bocianowie.

Idee turnerskie dotarły ponadto do grup ludności niemieckiej w zaborze rosyjskim i austriackim, choć w zdecydowanie mniejszej skali²⁵. Ośrodkiem niemieckiego turnerstwa na ziemiach znajdujących się w strefie wpływów rosyjskich był okręg łódzki, gdzie obok Łodzi także w Pabianicach, Zgierzu i Konstancynie powstały towarzystwa gimnastyczne. W 1862 roku w Bielsku, a więc na ziemiach polskich zaboru austriackiego również powstało towarzystwo gimnastyczne. W latach sześćdziesiątych XIX wieku rozpoczął się proces zjednoczeniowy niemieckiego ruchu gimnastycznego, co znalazło swoje odzwierciedlenie także na ziemiach polskich, głównie w Wielkopolsce, na Górnym Śląsku i w mniejszym stopniu na Pomorzu. Panująca atmosfera sprzyjała powoływaniu nowych towarzystw gimnastycznych, skutkiem czego Niemcy na ziemiach polskich chętniej zrzeszali się w tego typu organizacjach, tym bardziej, że stowarzyszanie się było z perspektywy jednoczących się

²³ T. Jurek, *Tradycje niemieckiej kultury fizycznej na ziemiach polskich w XIX wieku*, [w:] „Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce”. VII Ogólnopolska Konferencja Historyków Kultury Fizycznej- Chycina 1999, Gorzów Wlkp. 2000, t. IV, s. 47.

²⁴ Polska utraciła Śląsk w I połowie XIV wieku na rzecz Czech. Następnie wchodził on w skład imperium Habsburgów. W wyniku wojen śląskich toczonych w latach 1740-1763 między Austrią Habsburgów a Prusami Hohenzollernów większa część Śląska stała się częścią Królestwa Prus.

²⁵ T. Jurek, *Tradycje niemieckiej*, s. 46.

Niemiec pozytywnym i ważnym działaniem²⁶. Wyraźnym potwierdzeniem tendencji zjednoczeniowych na ziemiach polskich są lata 1860-1862, gdy towarzystwa gimnastyczne powołano w kilkunastu miastach: Grudziądzu, Katowicach, Hucie Laura (później Siemianowice Śląskie), Poznaniu, Rogoźnie, Toruniu, Bielsku, Królewskiej Hucie (później Chorzów), Lipinach, Mikołowie, Rawiczu, Rybniku, Łodzi. Największe, poznańskie towarzystwo liczyło prawie 300 ćwiczących²⁷. Tak istotna – integracyjna – rola towarzystwa gimnastycznego, zarówno w samym ruchu turnerskim, jak i wymiarze państwowym wynikała przede wszystkim ze wspólnych, masowych ćwiczeń i pokazów, odbywających się w czasie zlotów gimnastycznych (niem. Turnfest) i dni gimnastycznych (niem. Turntag), organizowanych najpierw lokalnie, a potem na forum całych Niemiec. Obok tego, konsolidacji sprzyjało także wydawanie specjalistycznego pisma „Deutsche Turn – Zeitung”, będącego potem oficjalnym organem zjednoczonego ruchu. Po połączeniu turnerów i powstaniu centralnego Niemieckiego Związku Gimnastycznego utworzono kilkuszczęblową strukturę związku, adekwatną do podziału administracyjnego ówczesnych Niemiec: obwody (niem. Turnkreis) i okręgi (niem. Turngau). Towarzystwa z terenu Pomorza przystąpiły do I okręgu Niemieckiego Związku Gimnastycznego – Kreisturnen Nordosten, natomiast turnerzy z Wielkopolski i Górnego Śląska należeli do II okręgu – Kreisturnen Schlesien und Südposen.

W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku w Niemczech, w tym na ziemiach polskich, na popularności zaczął zyskiwać inny składnik kultury fizycznej – sport, stanowiąc poważną alternatywę dla ruchu gimnastycznego. Z tego względu wiele towarzystw gimnastycznych przekształciło się w stowarzyszenia kilkuskcyjne, obejmujące także m. in. lekkoatletykę, gry zespołowe, kolarstwo²⁸. Na Pomorzu szczególnie popularne były stowarzyszenia wioślarskie, z najbardziej znanym bydgoskim Ruderclub „Frithjof”. W Wielkopolsce, a zwłaszcza w Poznaniu bardzo popularne były kluby wioślarskie, a także kolarskie, jeździeckie, strzeleckie i piłkarskie. W Łodzi natomiast mniejszość niemiecka wykazywała duże zainteresowanie kolarstwem, co skutkowało założeniem Towarzystwa Cyklistów Łódzkich. Na Górnym Śląsku, obok równie popularnego kolarstwa, dużym zainteresowaniem cieszyła się lekkoatletyka, pływanie i piłka nożna. Z kolei w Bielsku, ze względu na bliskość Beskidów rozwinęły się sporty zimowe, w efekcie czego w 1907 roku

²⁶ Tamże, s. 49.

²⁷ Tamże.

²⁸ Turnerzy szczególnie w XIX wieku, ale także jeszcze na początku XX wieku silnie podkreślali odrębność uprawianej przez nich gimnastyki od sportu, ze względu na wręcz pogardzany przez nich element rywalizacji o pierwszeństwo, który jest jednym z głównych elementów uprawiania dyscyplin sportowych.

powstał Klub Sportów Zimowych. Można stwierdzić, iż na przełomie XIX i XX wieku niemiecką kulturę fizyczną na ziemiach polskich ukształtował ruch turnerski i sport.

Podczas pierwszej wojny światowej wiele niemieckich stowarzyszeń kultury fizycznej na ziemiach polskich kontynuowało swoją działalność, na ile pozwalały na to panujące warunki. W wyniku wojennej mobilizacji ponad połowa członków niemieckich stowarzyszeń kultury fizycznej na ziemiach polskich została powołana do walczących armii, najwięcej z zaboru pruskiego i Górnego Śląska, z czego jedna piąta przedwojennej liczby członków poległa, zaginęła lub została ranna²⁹. Znacznie mniejsza okazała się skala zniszczeń obiektów sportowych, co wynikało przede wszystkim z korzystnego dla Niemiec przebiegu linii frontu wschodniego, ulokowanego z dala od głównych skupisk ludności niemieckiej – na kresach wschodnich przyszłej Rzeczypospolitej. Problem w działalności stowarzyszeń kultury fizycznej stanowiło wyłączenie części obiektów sportowych z dotychczasowego użytkowania i przeznaczenia ich na cele militarne. Tak więc po zakończeniu działań wojennych niemiecka kultura fizyczna na ziemiach polskich była już w pewien sposób osłabiona i dodatkowo jeszcze niekorzystnie na jej stan wpływał zawiły proces kształtowania się granicy między Niemcami a odrodzoną Rzeczypospolitą, zwłaszcza w Wielkopolsce i na Górnym Śląsku³⁰. Negatywny wpływ miała z pewnością także trudna sytuacja wewnętrzna w Niemczech³¹.

Wraz z powstaniem Drugiej Rzeczypospolitej moc prawną straciły wszelkie uregulowania państw zaborczych, stąd pierwszą czynnością niemieckich działaczy kultury fizycznej, pragnących zapewnić dalsze istnienie towarzystw i klubów, było zalegalizowanie ich działalności, zgodnie z dekretem o stowarzyszeniach z dnia 3 stycznia 1919 roku. Do 1922 roku ponad połowa przedwojennych towarzystw została reaktywowana. Najważniejszymi ośrodkami życia turnersko-sportowego mniejszości niemieckiej w odrodzonej Polsce pozostały: Bielsko, Bydgoszcz, Chorzów, Grudziądz, Katowice, Łódź, Poznań. Jednakże nowa sytuacja polityczna spowodowała, iż Niemiecki Związek Gimnastyczny, na wniosek bydgoskich i poznańskich turnerów, zdecydował o odłączeniu się dnia 31 grudnia 1919 roku od niemieckich towarzystw znajdujących się teraz w państwie polskim. Przewodniczący Niemieckiego Związku Gimnastycznego Oskar Berger stwierdził: „ (...) w obliczu sytuacji politycznej uznajemy, że dalsza współpraca towarzystw znajdujących się obecnie pod polską kuratelą z Deutsche Turnerschaft nie jest możliwa. Z tego powodu zwalniamy wszystkie

²⁹ T. Jurek, *Kultura fizyczna*, s. 98-99.

³⁰ Na obszarach tych ustalaniu granic towarzyszyły powstania.

³¹ W wyczerpanym gospodarczo po wojnie państwie niemieckim (także w wyniku reparacji wojennych) dużym problemem była też niestabilność polityczna.

stowarzyszenia, z którymi od dłuższego czasu utraciliśmy możliwość współpracy od formalnej łączności z DT [Deutsche Turnerschaft] i wszelkich zobowiązań. Jednocześnie dziękujemy wszystkim towarzystwom, które często całe dziesięciolecia współpracowały z nami na rzecz odrodzenia narodu niemieckiego. Nadal łączyć nas będą więzi silnej przyjaźni oraz współdziałanie nad uzdrowieniem waszych rodzin w mniejszym kręgu i własnym związku³².

Odlączenie od macierzy wywołało proces jednoczenia pozostałych w Polsce towarzystw. Pierwsze symptomy tego procesu wypłynęły z Pomorza i Wielkopolski, jednakże ograniczyły się głównie do zjednoczenia towarzystw gimnastycznych, bardzo rzadko z niemieckimi klubami sportowymi. Dnia 4 grudnia 1921 roku w Bydgoszczy doszło do spotkania przedstawicieli pomorskich i wielkopolskich towarzystw turnerskich, w czasie którego powołano Niemiecki Związek Gimnastyczny w Polsce (niem. Deutsche Turnerschaft in Polen), którego priorytetem stało się wówczas objęcie zwierzchnictwem wszystkich działających w Polsce towarzystw gimnastycznych. Ważnym sukcesem okazało się przystąpienie do Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce najliczniejszego i jedyne go spoza ziem dawnego zaboru pruskiego towarzystwa sportowo-gimnastycznego z Łodzi, liczącego aż 301 członków. Już rok później na forum związku postanowiono o rozpoczęciu akcji agitacyjnej w polskiej części Górnego Śląska w celu pozyskania nowych towarzystw do powstałego związku i pełnego zjednoczenia turnerstwa w Drugiej Rzeczypospolitej. W okresie tylko czterech lat istnienia odrodzonego państwa polskiego, dalsze funkcjonowanie rozpoczęła na Górnym Śląsku większość przedwojennych stowarzyszeń niemieckiej kultury fizycznej³³. Na znaczenie tego regionu wpływała więc dynamika procesu jednoczenia turnerstwa, przy czym szczególnie integracyjną rolę odegrały tradycyjne święta gimnastyczne w Chorzowie we wrześniu 1919 roku i w Bytomiu we wrześniu 1920 roku. Niemieccy Górnoślązacy zrzeszeni dotychczas w Górnośląskim Związku Turnerskim, będącym częścią Niemieckiego Związku Gimnastycznego, po ostatecznej decyzji Rady Ambasadorów z października 1921 roku o podziale omawianego regionu między państwo niemieckie i polskie, w listopadzie 1921 roku postanowili o utworzeniu nowej organizacji – Niemieckiego Związku Gimnastycznego na Polskim Górnym Śląsku (niem. Deutsche Turnerschaft in Polnisch-Oberschlesien) z siedzibą w Katowicach. W zasięgu administracji tego związku znalazły się także dwa towarzystwa ze Śląska Cieszyńskiego – z Bielska i Cieszyna. Tak więc w początkowym okresie istnienia Drugiej

³² „Nachrichtenblatt VDTVP” 1920, nr 4; T. Jurek, *Kultura fizyczna*, s. 187.

³³ T. Jurek, *Kultura fizyczna*, s. 193.

Rzeczypospolitej niemieckie stowarzyszenia turnerskie w Polsce utworzyły regionalne struktury, z wyjątkiem większości towarzystw z terenu dawnego Królestwa Polskiego.

Połowicznie zjednoczone turnerstwo było zdecydowanie efektywniejszym czynnikiem w działaniach na rzecz budowania niemieckiej wspólnoty w Polsce. Jednakże najlepszy sposób na owocne działanie w zakresie odrodzenia i trwania narodu niemieckiego widziano w centralnej organizacji niemieckiej kultury fizycznej w Polsce, która byłaby w stanie w przyjaźni współdziałać z krajem macierzystym. Za największe niebezpieczeństwo uważano stan rozdrobnienia towarzystw i klubów, co mogło skutkować przystępowaniem Niemców do polskich stowarzyszeń³⁴. W wyniku tego, w dniach 4-5 lipca 1925 roku w Bielsku odbyło się spotkanie przedstawicieli turnerskich z Pomorza, Wielkopolski i Śląska, podczas którego podjęto decyzję o połączeniu Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce, działającego na obszarze Pomorza i Wielkopolski, ze Związkiem Gimnastycznym na Polskim Górnym Śląsku w jeden ogólnopolski związek gimnastyczny pod nazwą funkcjonującą wcześniej w odniesieniu do związku z terenu Pomorza i Wielkopolski. Zgodnie ze statutem za główny cel organizacji przyjęto „rozwijanie niemieckiej gimnastyki i wszelkich innych szeroko pojętych ćwiczeń fizycznych jako środka rozwoju fizycznego, duchowego, moralnego i patriotycznego”³⁵. Nowopowstały centralny związek skupiał więc niemieckie towarzystwa gimnastyczne z Pomorza, Wielkopolski, Górnego Śląska i Śląska Cieszyńskiego (w latach 1925/1926 łącznie 38 towarzystw). Na czele organizacji stanął początkowo Wilhelm Buchholz z Bydgoszczy, gdzie mieściła się także siedziba związku. Następnie w 1928 roku funkcję przewodniczącego objął Jakub Jung, urzędujący w Bielsku. W ramach organizacji wyodrębniono dwa okręgi: I pomorsko-wielkopolski i II śląski. Problematiczny pozostał okręg łódzki, gdzie funkcjonował Okręgowy Związek Zjednoczonych Towarzystw Gimnastycznych Województwa Łódzkiego (niem. Gauverband der Vereinigten Turnvereine der Wojewodschaft Lodz), grupujący aż 12 towarzystw, który ze względu na silnie propolską postawę sprzeciwiał się zabiegom integracyjnym z niemiecką mniejszością. Dopiero na początku lat trzydziestych, dzięki oficjalnemu polepszeniu stosunków polsko-niemieckich, nastąpiło pewne zbliżenie okręgu łódzkiego do Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce, by następnie 6 stycznia 1935 roku niezależny dotąd Okręgowy Związek Zjednoczonych Towarzystw Gimnastycznych Województwa Łódzkiego przystąpił w końcu do centralnej organizacji kultury fizycznej mniejszości niemieckiej w Polsce jako okręg III.

³⁴ „Sportowiec” 1921, nr 8, T. Jurek, *Kultura fizyczna*, s. 195.

³⁵ Paragraf 2. Statutu Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce z dnia 4 lipca 1925 roku.

W latach trzydziestych niezwykle ważnym zadaniem dla Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce stała się próba zjednoczenia ruchu turnerskiego z niezwykle popularnymi stowarzyszeniami sportowymi, co jednocześnie odpowiadało procesowi „Gleichschaltungu” (ujednociania wszelkich aspektów życia społecznego) i oficjalnej polityce Trzeciej Rzeszy. Jednakże ostatecznie w tej kwestii doszło tylko do niewielkich działań zjednoczeniowych, najczęściej w wymiarze lokalnym³⁶. W efekcie Niemiecki Związek Gimnastyczny w Polsce nie zdołał narzucić swojej zwierzchności klubom sportowym mniejszości niemieckiej. Z czasem większa atrakcyjność klubów sportowych i problemy kadrowe spowodowały stopniowe kurczenie się szeregów turnerskich.

Zasięg niemieckiej kultury fizycznej na ziemiach polskich

- granice Drugiej Rzeczypospolitej (1939 r.)
- granice współczesnych państw europejskich
- główne ośrodki życia turnersko – sportowego w Drugiej Rzeczypospolitej

* Miasto Bielsko – Biala powstało w 1951 r. z połączenia Bielska i Białej. W okresie Drugiej Rzeczypospolitej ośrodkiem turnerstwa było Bielsko.

³⁶ T. Jurek, *Kultura fizyczna*, s. 211- 213.

3. Cele i hipotezy oraz zakres badawczy pracy

Głównym celem proponowanej pracy doktorskiej jest przedstawienie genezy i rozwoju Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce w latach 1921-1939 oraz określenie roli, jaką pełnił on z perspektywy państwa polskiego i jego społeczeństwa, jak również z perspektywy państwa niemieckiego, ze szczególnym uwzględnieniem podziału na okres Republiki Weimarskiej i Trzeciej Rzeszy. Obydwa okresy zasługują na wyróżnienie ze względu na zupełnie inny charakter władzy i stosunek do Polski ówczesnych rządów, co wydaje się mieć istotny wpływ na charakter działań (sportowych i społecznych) Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce. Pod tym względem analizy historycznej wymaga:

- działalność Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce w zakresie integracji ludności niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej,
- określenie polityki władz niemieckich i polskich wobec ruchu turnerskiego w Polsce
- skala pomocy rzeczowej, finansowej i szkoleniowej państwa niemieckiego dla Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce.
- stosunek Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce do władz polskich i niemieckich,
- znaczenie turnerskich pokazów gimnastycznych na szczeblu: towarzystw, okręgów, ogólnopolskim i międzynarodowym,
- rola współzawodnictwa wewnętrznego (wieloboje gimnastyczne, lekkoatletyczne, pływackie, w zespołowych grach sportowych) wśród turnerów,
- ukazanie wpływu tradycyjnych wędrówek, zgodnych z XIX-wiecznym rytuałem F. L. Jahna na postawę patriotyczną członków organizacji,
- wkład Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce w dorobek kultury fizycznej w Drugiej Rzeczypospolitej.

Częściowa analiza źródeł i literatury przedmiotu pozwala wysunąć hipotezę, że Niemiecki Związek Gimnastyczny w Polsce był najistotniejszym narzędziem kształtującym obraz specyficznej kultury fizycznej Niemców żyjących w Drugiej Rzeczypospolitej, ważnym instrumentem formującym patriotyzm wśród tej grupy ludności, a także narzędziem politycznym poszczególnych rządów niemieckich omawianego okresu. Z głównej hipotezy rodzą się też dwa istotne pytania, dotyczące z jednej strony problemów, jakie zrodziły się z politycznego zaangażowania Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce i jego zależności od niemieckiego rządu, a z drugiej obrazu bezproblemowej koegzystencji i

współpracy społeczeństwa polskiego z mniejszością niemiecką. Po dotychczasowym częściowym badaniu słuszna wydaje się być też hipoteza, iż mimo politycznego wykorzystywania związku, jego członkowie w relacjach społecznych z Polakami pozostawali neutralni – idea czystego, niezaangażowanego (w powszechnym rozumieniu) sportu opartego na uniwersalnych wartościach wydaje się na tym poziomie triumfować. Poglębiona analiza dostępnych źródeł i literatury dostarczy odpowiedzi na poruszone zagadnienia.

4. Pytania badawcze

Z przedstawionych celów wyłoniły się następujące pytania badawcze:

1. Jak wyglądała geneza Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce?
2. Jaki był udział organizacji w rozwoju niemieckiej kultury fizycznej w Drugiej Rzeczypospolitej?
3. Jaki stosunek organizacja prezentowała wobec państwa niemieckiego i polskiego?
4. Jakie przeobrażenia przechodził Niemiecki Związek Gimnastyczny w Polsce, powodujące zmianę jej stosunku wobec państwa niemieckiego i polskiego?
5. Jak kształtowała się polityka władz niemieckich i polskich wobec ruchu turnerskiego w Drugiej Rzeczypospolitej?
6. Jaka funkcję w działalności Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce pełniła prasa?
7. Jak został zorganizowany Niemiecki Związek Gimnastyczny w Polsce i na jakich podstawach finansowych i materialnych działał?
8. Jak prezentowała się skala pomocy rzeczowej, finansowej i szkoleniowej państwa niemieckiego dla organizacji?
9. W jaki sposób przygotowywano kadrę instruktorską Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce?
10. Jak wyglądało życie sportowe Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce, jego poszczególnych okręgów i towarzystw?
11. Jaka rolę odgrywały pokazy turnerskie odbywające się na szczeblu międzynarodowym, ogólnopolskim, okręgów i towarzystw?
12. Jakie znaczenie miało kształtowanie postaw patriotycznych w ruchu turnerskim w Polsce?

13. Jaka rolę odegrał Niemiecki Związek Gimnastyczny w Polsce w zakresie integracji ludności niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej?

5. Material i metody badawcze

W przypadku omawianego problemu badawczego analizie i ocenie podlegają trzy rodzaje źródeł historycznych: normatywne, prasa oraz dokumentacja poszczególnych towarzystw. Źródła normatywne dotyczą z jednej strony aktów związanych z szeroko pojętą mniejszością niemiecką w Polsce międzywojennej, wydanych przez polskie urzędy i instytucje i zgromadzonych w Archiwum Akt Nowych w Warszawie oraz w państwowych archiwach terenowych. Z drugiej strony dotyczą one urzędowej korespondencji pomiędzy Niemiecką Fundacją (niem. Deutsche Stiftung) a poszczególnymi towarzystwami turnerskimi i Niemieckim Związkiem Gimnastycznym w Polsce. Niemiecka Fundacja to oficjalnie prywatna organizacja, założona w 1920 roku pod przewodnictwem Ericha Kramera-Möllenberga w celu udzielania finansowego i politycznego wsparcia mniejszości niemieckiej poza granicami Niemiec. Organizacja ta była jednak w praktyce państwową instytucją, przekazującą państwowe fundusze i wszelkie wsparcie materialne Niemcom zagranicznym (formalnie rząd niemiecki nie mógł finansowo wspierać swoich rodaków w innym państwie). Korespondencja ta w całości znajduje się w Archiwum Federalnym w Berlinie.

Drugim zasadniczym źródłem informacji jest prasa wydawana przez Niemiecki Związek Gimnastyczny w Polsce i Niemiecki Związek Gimnastyczny. Bardzo cenny zasób stanowią wszystkie numery organu prasowego Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce „Mitteilungen der Deutschen Turnerschaft in Polen”, wszystkie egzemplarze organu prasowego Niemieckiego Związku Gimnastycznego „Deutsche Turn – Zeitung” z lat 1918-1939, znajdujące się w Niemieckiej Bibliotece Narodowej w Lipsku oraz w Bibliotece Dolnosaskońskiego Instytutu Historii Sportu w Hanowerze.

Do trzeciego zasadniczego rodzaju źródeł historycznych należą: statuty poszczególnych towarzystw gimnastycznych, sprawozdania jubileuszowe z okazji rocznic ich powstania, programy organizowanych przez związek zawodów i pokazów gimnastycznych, zgromadzone jako materiały archiwalne w następujących polskich archiwach: Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie-Rembertowie, Archiwum Państwowym w Bielsku-Białej, Archiwum Państwowym w Bydgoszczy, Archiwum Państwowym w Katowicach, Archiwum Państwowym w Łodzi, Archiwum Państwowym w

Poznaniu oraz Archiwum Państwowym w Toruniu. Bazę źródłową uzupełniają inne dostępne publikacje prasowe oraz dokumenty.

Właściwą i jedyną metodą pozwalającą na rozwiązanie wskazanego problemu badawczego jest kompletna i krytyczna analiza źródeł historycznych dotyczących przedmiotu badań (wymienionych w poprzednich akapitach), wsparta dotychczasowym stanem wiedzy zawartym w literaturze przedmiotu. Wymieniony materiał źródłowy zostanie poddany, zgodnie z przyjętymi zasadami badania źródeł i tworzenia prac historycznych, metodzie analityczno – indukcyjnej. W miejscach, w których będzie to możliwe zastosowana zostanie metoda porównawcza z dotychczasową literaturą przedmiotu. Wyjątkiem, co do zastosowania powyższej metody będzie początkowa część pracy, tj. rozdziały I i II, które będą posiadały charakter kompilacyjny i opracowane zostaną w formie faktograficznego przyczynowo-skutkowego ciągu wydarzeń na podstawie dotychczasowej wyczerpującej literatury przedmiotu. Ich przedstawienie wydaje się być niezbędne dla pełnego zrozumienia kontekstu przeprowadzonego badania.

6. Konstrukcja pracy

W przygotowywanej pracy doktorskiej przyjęto nadrzędnie układ problemowy, a w poszczególnych rozdziałach chronologiczno-problemowy. Pracę otworzy wstęp o charakterze metodologicznym. W I rozdziale o profilu kompilacyjnym przedstawię genezę i dzieje turnerstwa w Niemczech oraz jego początki na ziemiach polskich. Kolejne cztery rozdziały będą obrazem przeprowadzonych badań źródłowych. W II rozdziale podejmę temat organizacyjnego kształtowania się ruchu turnerskiego w państwie polskim, aż do momentu powstania przedmiotu badań – Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce. W rozdziale III ukazane zostaną program działalności, zasady i zalecenia dotyczące działania Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce, z uzasadnionym rozróżnieniem na okres demokratycznej Republiki Weimarskiej i totalitarnej Trzeciej Rzeszy. W trzeciej części tego rozdziału wyjaśniona zostanie także rola prasy turnerskiej, jako głównego medium informacyjnego całego związku, w tym także programowego. Rozdział IV poświęcony będzie podstawom kadrowym i materialnym Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce. W pierwszym podrozdziale zostanie scharakteryzowana kadra kierownicza, a w ujęciu statystycznym możliwie szeroko członkowie związku. Następnie omówiony zostanie istotny proces szkolenia kadry instruktorskiej (podrozdział 2) oraz baza materialna, a więc charakter

miejsce do ćwiczeń, sprzęt oraz zasady finansowania działalności związku (podrozdział 3), a także wsparcie materialne z Niemiec (podrozdział 4). W rozdziale V – ostatnim, szeroko zostanie przedstawiona działalność związku pod względem sportowym oraz propagandowym na poziomie poszczególnych towarzystw, okręgów, ogólnopolskim i międzynarodowym. Zakończenie będzie zawierać podsumowanie przeprowadzonych badań. Przedstawiona zostanie w nim ocena działalności Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce, jego najważniejsze osiągnięcia i wkład w ogólny rozwój kultury fizycznej w Polsce, egzystencję mniejszości niemieckiej w Polsce okresu międzywojennego i wkład w budowę państwa, w tym wypadku totalitarnego. Prawdopodobnie wyjdzie się też określić w zakończeniu uniwersalnego i integracyjnego wymiaru sportu w życiu diaspory niemieckiej. Pracę zwińczy część końcowa: bibliografia, aneksy, indeks nazwisk, wykaz skrótów oraz dodatkowo streszczenie w języku niemieckim i angielskim.

Poniżej zamieszczono propozycję planu pracy, który jest wynikiem analiz własnych oraz rezultatem dyskusji z opiekunem naukowym prof. Tomaszem Jurkiem.

WSTĘP

I. TRADYCJE TURNERSTWA W NIEMCZECH I NA ZIEMIACH POLSKICH POD ZABORAMI

1. Powstanie i rozwój niemieckiego systemu gimnastycznego F. L. Jahna
2. Turnerstwo wśród Niemców na obczyźnie
3. Ruch gimnastyczny w zaborze pruskim
4. Towarzystwa gimnastyczne w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim
5. Turnerstwo na ziemiach zaboru rosyjskiego

II. PODSTAWY ORGANIZACYJNE RUCHU TURNERSKIEGO W II RZECZYPOSPOLITEJ

1. Położenie ludności niemieckiej w II Rzeczypospolitej
2. Straty wojenne i kryzys lat 1918-1921
3. Zjednoczenie towarzystw śląskich
4. Integracja towarzystw pomorskich i wielkopolskich
5. Powstanie Deutsche Turnerschaft in Polen – DTP

III. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE TURNERSTWA W NIEPODLEGLEJ POLSCE

1. Turnerstwo w okresie Republiki Weimarskiej
2. Ruch gimnastyczny w dobie nazizmu
3. Znaczenie własnej prasy w propagowaniu idei turnerskich

IV. ROZWÓJ KADRY I BAZY MATERIAŁNEJ

1. Kadra kierownicza i członkowie DTP
2. Doszkalanie kadry instruktorskiej
3. Obiekty związkowe i sportowe oraz urządzenia sportowe
4. Wsparcie materialne z Niemiec

V. DZIAŁALNOŚĆ SPORTOWA I PROPAGANDOWA DTP

1. Życie sportowe poszczególnych towarzystw
2. Imprezy na szczeblu okręgu
3. Złoty ogólnopolskie
4. Spotkania międzynarodowe
5. Inne formy aktywności

ZAKOŃCZENIE

BIBLIOGRAFIA

ANEKSY

INDEKS NAZWISK

WYKAZ SKRÓTÓW

ZUSAMMENFASSUNG

SUMMARY

7. Częściowe wyniki / Dyskusja

Analiza jednej z kategorii źródeł rozpatrywanego problemu badawczego (organ prasowy Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce „Mitteilungen der Deutschen Turnerschaft in Polen”) oraz polsko- i niemieckojęzycznej literatury przedmiotu umożliwia częściową charakterystykę działalności omawianej organizacji na polu sportowym i politycznym, mniej

społecznym. Potwierdzenie znalazły tezy o dominującej pozycji Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce w kształtowaniu kultury fizycznej Niemców w Drugiej Rzeczypospolitej w swej specyficznej formie, a także o ważności omawianego związku w budowaniu patriotyzmu i tożsamości narodowej wśród mniejszości niemieckiej w Polsce międzywojennej oraz o wykorzystywaniu go jako narzędzia polityki poszczególnych rządów niemieckich.

Dotychczasowa eksploracja pozwala więc na częściową (ponieważ nie opartą na pełnym zasobie źródeł) realizację celów badawczych – przedstawienia rozwoju, działalności i roli Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce z perspektywy państwa polskiego i niemieckiego. Na etapie dotychczasowych badań, przy uwzględnieniu metody historycznej argumentum ex silentio, można przyjąć też za słuszną tezę o pokojowej koegzystencji, wzajemnej tolerancji turnerów mniejszości niemieckiej w Polsce i pozostałej części społeczeństwa Drugiej Rzeczypospolitej.

Przedmiot badań i wstępne wyniki, wymagające potwierdzenia w pozostałych źródłach, wskazują na aktualność problemu funkcjonowania mniejszości narodowych w państwach wielonarodowych. Mając na uwadze obecny wielonarodowy i wielokulturowy obraz Europy, należy podkreślić, że sytuacja taka miała miejsce także w państwie polskim oraz w wielu innych państwach europejskich w okresie międzywojennym XX wieku. Ważną dziedziną aktywności mniejszości narodowych była kultura fizyczna. Rzetelna analiza przypadku Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce, jako organizacji mniejszości narodowej pozwoli na określenie potencjalnych zalet, wad, korzyści i problemów, jakie może nieść ze sobą istnienie powszechnie rozumianych organizacji sportowych wśród mniejszości narodowych danego państwa.

Charakterystyka i analiza działalności oraz roli omawianej organizacji kultury fizycznej wydają się stanowić wyraźny argument w dyskusji na temat roli sportu (i w ogóle kultury fizycznej) w życiu państwa wielonarodowego, w którym z jednej strony powinien być on dziedziną umożliwiającą fizyczny, intelektualny i moralny rozwój oraz społeczną integrację, ale z drugiej strony często postrzegany był i jest jako obszar dehumanizacji i korozji ładu moralnego oraz obszar wyłącznie interesów polityczno-ekonomicznych, zarówno z perspektywy jego bezpośrednich uczestników, organizatorów, jak i widzów. Proponowane badania naukowe powinny wskazać, jak zjawisko powszechnie rozumianego sportu może być nadużywane i jakie z tego wynikają konsekwencje oraz czy w takiej sytuacji jest możliwe i na jakim poziomie czerpanie z wartości jakie w aksjologicznym ujęciu niesie sport.

8. Bibliografia

Źródła

I. Źródła archiwalne

1. Archiwum Akt Nowych w Warszawie
 - Ambasada RP w Berlinie
 - Konsulat RP w Opolu
 - Konsulat RP w Szczecinie
 - Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
 - Ministerstwo Spraw Zagranicznych
 - Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświeccnia Publicznego
 - Urząd Wojewódzki we Lwowie
 - Urząd Wojewódzki Wołyński w Lucku
 - Urząd Wojewódzki w Tarnopolu
2. Archiwum Państwowe w Bydgoszczy
 - Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego w Toruniu
 - Niemieckie Organizacje
 - Urząd Wojewódzki Pomorski
3. Archiwum Państwowe w Katowicach
 - Deutscher Volksbund
 - Policja Województwa Śląskiego
 - Urząd Wojewódzki Śląski
4. Archiwum Państwowe w Katowicach, Oddział w Bielsku – Białej
 - Dyrekcja Policji w Bielsku
5. Archiwum Państwowe w Łodzi
 - Urząd Wojewódzki Łódzki
6. Archiwum Państwowe w Poznaniu
 - Urząd Wojewódzki Poznański
7. Archiwum Państwowe w Toruniu
 - Akta Miasta Torunia 1920 – 1939
 - Starostwo Grodzkie w Grudziądzu
8. Biblioteka Śląska w Katowicach
 - 75 Alter Turnverein Kattowitz
9. Bibliothek des Niedersächsischen Instituts für Sportgeschichte Hannover
 - Deutsche Turnerschaft
 - Deutsche Turnerschaft in Polen

10. Bundesarchiv Berlin
 - Deutsche Stiftung
 11. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie – Rembertowie
 - Ministerstwo Spraw Wojskowych, Departament Uzupełnień
 12. Deutsche Nationalbibliothek Leipzig
 - Deutsche Turnerschaft in Polen
 13. Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin – Dahlem
 - Ministerium des Innern
 14. Politisches Archiv des Auswärtiges Amts Berlin
 - Botschaft Warschau
 - Politische Abteilung V Polen
 15. Stadtbibliothek Hannover
 - Deutsche Turnerschaft
- II. Źródła drukowane
1. Statut Niemieckiego Związku Gimnastycznego w Polsce z dnia 4 lipca 1925 roku (Deutsche Turnerschaft in Polen, Satzung, Bielsko 1924).
- III. Prasa
1. „Der Kulturwart“
 2. „Deutsche Turn – Zeitung“
 3. „Mitteilungen der Deutschen Turnerschaft in Polen“
 4. „Mitteilungen des Beskiden – Vereines“
 5. „Nachrichtenblatt des Verbandes Deutscher Turn – Vereine in Polen“

Opracowania

- I. Publikacje (prace zwarte i artykuły)
1. Bauer E., *Friedrich Ludwig Jahn als Begründer einer völkischpolitischen Erziehung*, Berlin 1938.
2. Bernet H., *Nationalsozialistische Leibeseziehung. Eine Dokumentation ihrer Theorie und Organisation*, Schorndorf 1966.

3. Bierschenk T., *Die deutsche Volksgruppe in Polen 1934-1939*, Kitizingen am Main 1954.
4. Blecking D., Peiffer L., Traba R. (red.), *Vom Konflikt zur Konkurrenz. Deutsch – polnisch – ukrainische Fußballgeschichte*, Göttingen 2014.
5. Blecking D., Waic M. (red.), *Sport – Ethnie – Nation. Zur Geschichte und Soziologie des Sports in Nationalitätenkonflikten und bei Minoritäten*, Baltmannsweiler 2008.
6. Bogusz A., *Niemieckie stowarzyszenia sportowe Łodzi 1824-1939*, Łódź 1992.
7. Bogusz A., *Sport w Łodzi wielonarodowej. Zarys dziejów (do 1939 r.)*, [w:] P. Samuś (red.), *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi w XIX-XX w.*, Łódź 1997.
8. Brcithaupt F., *Ziele und Taten der Auslandsarbeit der DT*, [w:] J. P. Wiedemann (red.), *Jahrbuch der Turnkunst 1934*, Dresden 1934, s. 18- 20.
9. Byczkowski J., *Z problematyki założeń i realizacji polityki mniejszościowej Gustawa Stresemanna*, [w:] A. Czubiński (red.), *Rola mniejszości niemieckiej w rozwoju stosunków politycznych w Europie 1918-1945*, Poznań 1984, s. 283-299.
10. Chałupczak Z., *Polska wobec niemieckich prób bilateralizacji zagadnień mniejszościowych w latach trzydziestych*, [w:] S. Sierpowski (red.), *Niemcy w Polityce międzynarodowej 1919-1939*, t. III, Poznań 1992.
11. Chelmecki J., *Stan badań nad historią kulturą fizycznej w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] L. Nowak (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce. Prace naukowe letniej szkoły historyków kultury fizycznej*, Gorzów Wlkp. 2004, t. VI, s. 93-106.
12. Chojnowski A., *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939*, Wrocław 1979.
13. Cygański M., *Mniejszość niemiecka w Polsce centralnej w latach 1918-1936*, Łódź 1962.
14. Czubiński A., *Europa XX wieku*, Poznań 2001.
15. Czubiński A., *Polityka mniejszościowa Niemiec w latach 1918-1945*, [w:] A. Czubiński, *Rola mniejszości niemieckiej w rozwoju stosunków politycznych w Europie 1918-1945*, Poznań 1984, s. 16-29.
16. Dapper S., Klinge E., Neuendorff E., *Deutsches Mädchenturnen*, Dresden 1927.
17. Dąbrowski R., *Mniejszość niemiecka w Polsce i jej działalność społeczno-kulturalna w latach 1918-1939*, Szczecin 1982.
18. Dąbrowski R., *Położenie ekonomiczne mniejszości niemieckiej w okresie międzywojennego dwudziestolecia (1918-1939)*, Szczecin 1977.
19. Euler C., *Friedrich Ludwig Jahn, sein Leben und Wirken*, Stuttgart 1881.

20. Fałęcki T., *Niemcy w Łodzi i Niemcy w województwie śląskim w okresie międzywojennym. Wzajemne powiązania oraz podobieństwa i różnice pod względem społeczno-ekonomicznym i świadomościowym*, [w:] M. Wilk (red.), *Niemcy w Łodzi do 1939 roku*, Łódź 1996.
21. Gaj J., *Antypolska działalność niemieckich organizacji sportowych w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Zeszyty Naukowe AWF w Gdańsku”, Warszawa – Poznań 1985, nr 8, s. 193-221.
22. Gaj J., *Rola niemieckich organizacji wychowania fizycznego i sportu w Polsce w rewizjonistycznej polityce Niemiec hitlerowskich*, [w:] T. Ulatowski (red.), *Rola tradycji w kształtowaniu współczesnego modelu kultury fizycznej. Z warsztatów badawczych AWF*, Warszawa 1986, s. 162-182.
23. Gaj J., Hądzulek K., *Dzieje kultury fizycznej w Polsce*, Poznań 1997.
24. Gaj J., Woltmann B. (red.), *Zarys historii sportu w Polsce 1867-1996*, Gorzów Wlkp. 1999.
25. Gasch R., *Handbuch des gesamten Turnswesens*, Wien – Leipzig 1928.
26. Gąsiorowski A., *Podłoże społeczne i narodowe niemieckiego systemu kultury fizycznej w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1981, nr 2.
27. Gentzen F. H., *Deutsche Stiftung – tajna instytucja rządu niemieckiego do organizowania „Piątej Kolumny”*, „Przegląd Zachodni” 1961, nr 4, s. 295-303.
28. Gębołyś Z., *Źródła do dziejów kultury fizycznej mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej w latach 1918-1939 w zbiorach Archiwum Federalnego w Berlinie*, [w:] T. Jurek (red.): *Z dziejów kultury fizycznej mniejszości narodowych w Polsce w XX wieku*, Gorzów Wlkp. 2007, s. 23-34.
29. Giersch R., *Die deutsche Stiftung*, [w:] D. Fricke (red.), *Lexikon zur Parteiengeschichte*, t. II, Köln 1986.
30. Gieß- Stüber P., Blecking D. (red.), *Sport – Integration – Europa: Neue Horizonte für interkulturelle Bildung*, Hohengchren 2008.
31. Gniewkowski W., *Rozwój głównych europejskich systemów wychowania fizycznego i ich wpływ na kształtowanie się systemu wychowania fizycznego w Polsce (od Oświecenia do 1939 r.)*, Warszawa 1972.
32. Greiner P., Kaczmarek R., *Organizacje niemieckie w Bielsku i powiecie bielskim w okresie międzywojennym*, [w:] J. Połak (red.), „Bielsko-Bialskie Studia Muzyczne”, Bielsko Biała 1995, t. II, s.104-121.

33. Grot Z., Ziółkowska T., *Dzieje kultury fizycznej (do roku 1918)*, Warszawa – Poznań 1990.
34. Grünberg K., *Niemcy i ich organizacje polityczne w Polsce międzywojennej*, Warszawa 1970.
35. Hauser P., *Kolonista niemiecki w Polsce w XIX i XX wieku. Uwagi i refleksje na temat funkcjonowania mitu i rzeczywistości*, [w:] W. Wrzesiński (red.), *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*, Wrocław 1994.
36. Hauser P., *Mniejszość niemiecka w Polsce w latach 1918-1939*, [w:] W. Wrzesiński (red.), *Polska – Polacy – mniejszości narodowe. Polska myśl polityczna*, t. VIII, Wrocław – Warszawa – Kraków 1992.
37. Hauser P., *Mniejszość niemiecka w województwie pomorskim w latach 1919-1939*, Wrocław 1981.
38. Hauser P., *Psychologiczne uwarunkowania niemieckiej polityki*, [w:] A. Czubiński (red.), *Rola mniejszości niemieckiej w rozwoju stosunków politycznych w Europie 1918-1945*, Poznań 1984.
39. Heike O., *Das Deutschtum in Polen*, Bonn 1955.
40. Heike O., *Die deutsche Minderheit in Polen bis 1939. Ihr Leben und Wirken – kulturell, gesellschaftlich, politisch. Eine historisch – dokumentarische Analyse*, Leverkusen 1985.
41. Hertz-Eichenrode D., *Sport und Politik in den deutsch – polnischen Beziehungen von 1933 bis 1939*, „SportZeiten. Sport in Geschichte, Kultur und Gesellschaft“ 2012, H.3, s. 7-36.
42. Horak W., *Die deutschen Turnverbände und das Jugendturnen*, [w:] P. Nasarski (red.), *Deutsche Jugendbewegung in Europa*, Köln 1967.
43. Iwanicki M., *Polityka oświatowa w szkolnictwie niemieckim w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1978.
44. Jaeger O., *Jakub Jung (1869-1950) – przywódca niemieckiego ruchu turnerskiego w II Rzeczypospolitej*, [w:] L. Nowak (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce. Prace Naukowe Letniej Szkoły Historyków Kultury Fizycznej*, Gorzów Wlkp. 2004, t. VI, s. 591-595.
45. Jahn R., *Konrad Henlein. Leben und Werk des Turnerführers*, Karlsbad 1937.
46. Janowsky O., *Nationalities and National Minorities (With Special Reference to East – Central Europe)*, New York 1945.
47. John H. G., *Politik und Turnen. Die Deutsche Turnerschaft als nationale Bewegung im deutschen Kaiserreich 1871-1914*, Ahrensburg 1976.

48. Jurek T., *Analiza stanu badań nad dziejami kultury fizycznej mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] L. Nowak (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce. Prace Naukowe Letniej Szkoły Historyków Kultury Fizycznej*, Gorzów Wlkp. 2004, t. VI, s. 583-589.
49. Jurek T., *Kultura fizyczna mniejszości niemieckiej na Górnym Śląsku*, [w:] M. Ponczek, K. Heinz- Schodrok (red.), *Z dziejów kultury fizycznej na Śląsku. Rozwój kultury fizycznej na Śląsku w latach 1919-1989*, Katowice 2009, t. I, s. 182-194.
50. Jurek T., *Kultura fizyczna mniejszości niemieckiej w Polsce w latach 1918-1939*, Gorzów Wlkp. – Poznań 2002.
51. Jurek T., *Rozwój organizacyjny Niemieckiego Związku Gimnastycznego na Śląsku w okresie międzywojennym*, [w:] B. Woltmann (red.), *Z najnowszej Historii Kultury Fizycznej w Polsce. VI Ogólnopolska Konferencja Historyków Kultury Fizycznej – Chycina 1997*, Gorzów Wlkp. 1998, t. III, s. 118-121.
52. Jurek T., *Tradycje niemieckiej kultury fizycznej na ziemiach polskich w XIX wieku*, [w:] B. Woltmann (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce. VII Ogólnopolska Konferencja Historyków Kultury Fizycznej – Chycina 1999*, Gorzów Wlkp. 2000, t. IV, s. 45-54.
53. Jurek T., *Z dziejów kultury fizycznej mniejszości niemieckiej w Łodzi w latach 1918-1939*, [w:] B. J. Kunicki, B. Woltmann (red.), *Z dziejów kultury fizycznej. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Gajowi z okazji 65 rocznicy urodzin*, Gorzów Wlkp. 1996, s. 165-168.
54. Kaden H., Westphal H., *Der Missbrauch des Sports zur Fornierung der faschistischen V. Kolonne in Polen (1934-1939)*, „Theorie und Praxis Körper Kultur“, 1972, nr 21, s. 581-585.
55. Koszel B., *Polityka Niemiec wobec mniejszości niemieckiej w Polsce na tle polityki mniejszościowej Rzeszy w Europie Środkowej i Południowo – Wschodniej w okresie międzywojennym*, [w:] A. Sakson (red.), *Polska – Niemcy – mniejszość niemiecka w Wielkopolsce. Przeszłość i teraźniejszość*, Poznań 1994.
56. Kotowski A., *Polska polityka narodowościowa wobec mniejszości niemieckiej w latach 1919-1939*, Toruń 2002.
57. Kowalak S., *Prasa niemiecka w Polsce 1918-1939. Powiązania i wpływy*, Warszawa 1971.
58. Kowalak T., *Zagraniczne kredyty dla Niemców w Polsce 1919-1939*, Warszawa 1972.
59. Krasuski J., *Historia Rzeszy Niemieckiej 1871-1945*, Poznań 1978.

60. Krasuski J., *Stosunki polsko-niemieckie 1919-1932*, Poznań 1975.
61. Kreckeler N., *Revisionsanspruch und geheime Ostpolitik der Weimarer Republik. Die Subventionierung der deutschen Minderheit in Polen 1919-1933*, Stuttgart 1973.
62. Krüger M., *Einführung in die Geschichte der Leibeserziehung und des Sports. Teil 2: Leibeserziehung im 19. Jahrhundert. Turnen fürs Vaterland*, [w:] O. Grupe (red.), *Sport und Sportunterricht. Grundlagen für Studium, Ausbildung und Beruf*, t. IX, Schorndorf 1993.
63. Kuhn W., *Geschichte der deutschen Sprachinsel Bielitz (Schlesien)*, Würzburg 1981.
64. Lämmer M. (red.), *175 Jahre Hasenheide. Stationen der deutschen Turnbewegung. Akademiegespräch an der Führungs – und Verwaltungsakademie des Deutschen Sportbundes 13. – 15. Juni 1986*, Sankt – Augustin 1988.
65. Lewald T., *Das Minderheitenrecht im deutsch – polnischen Abkommen*, „Deutsche Juristenzeitung“ 1922, nr 27.
66. Lipoński W., *Historia sportu na tle rozwoju kultury fizycznej*, Warszawa 2012.
67. Luh A., *Die Deutsche Turnverband in der Ersten Tschechoslowakischen Republik*, München 1988.
68. Łuczak Cz., *Ekonomiczne aspekty polityki Republiki Weimarskiej i Trzeciej Rzeszy wobec mniejszości niemieckiej w Polsce*, [w:] A. Czubiński (red.), *Rola mniejszości niemieckiej w rozwoju stosunków politycznych w Europie 1918-1945*, Poznań 1984.
69. Madajczyk Cz., *Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym*, „Dzieje Najnowsze“ 1972, nr 3.
70. Makowski E., *Mniejszość niemiecka w Polsce w polityce niemieckiej*, [w:] A. Czubiński (red.), *Rola mniejszości niemieckiej w rozwoju stosunków politycznych w Europie 1918-1945*, Poznań 1984.
71. Malitz B., *Die Leibesübungen in der nationalsozialistischen Idee*, München 1934.
72. Malz A., Rohdewald S., Wiederkehr S. (red.), *Sport zwischen Ost und West. Beiträge zur Sportgeschichte Osteuropas im 19. und 20. Jahrhundert*, Osnabrück 2007.
73. Matelski D., *Niemcy w Polsce w XX wieku*, Warszawa 1999.
74. Matelski D., *Skargi mniejszości niemieckiej w Polsce do Ligi Narodów*, „Studia Historyczne“ 1998, z. 1.
75. Matelski D., Sakson A., *Statuty towarzystw mniejszości niemieckiej w Wielkopolsce w okresie II i III Rzeczypospolitej*, [w:] A. Sakson (red.), *Polska – Niemcy – Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce. Przeszłość i teraźniejszość*, Poznań 1994, s. 189-226.
76. Nasarski P., *Deutsche Jugendbewegung und Jugendarbeit in Polen*, Würzburg 1957.

77. Neuendorf E., *Die Deutsche Turnerschaft 1860-1936*, Berlin 1936.
78. Nowak L., *Wychowanie fizyczne i sport w państwowym szkolnictwie ogólnokształcącym w Polsce w latach 1918-1939*, Poznań 1996.
79. Peiffer L., *Die Deutsche Turnerschaft. Ihre politische Stellung in der Zeit der Weimarer Republik und des Nationalsozialismus*, Ahrensburg 1976.
80. Peiffer L., *Turnunterricht im Dritten Reich. Erziehung für den Krieg?*, Köln 1987.
81. Piotrowski B., *Kultura fizyczna w niemieckim systemie faszystowskim i jej praktyczna realizacja w Kraju Warty*, „Roczniki Naukowe WSWF w Poznaniu”, Poznań 1971, z. 19, s. 49-68.
82. Potocki S., *Deutsche Stiftung – tajna agenda rządu niemieckiego do spraw mniejszości niemieckich w okresie międzywojennym*, [w:] A. Czubiński (red.), *Rola mniejszości niemieckiej w rozwoju stosunków politycznych w Europie 1918-1945*, Poznań 1984.
83. Potocki S., *Położenie mniejszości niemieckiej w Polsce 1918-1938*, Gdańsk 1969.
84. Rechowicz H., *Sport na Górnym Śląsku do 1939 roku*, Katowice 1997.
85. Rösch H. E., *Politik und Sport in Geschichte und Gegenwart*, Würzburg 1980.
86. Sakson A., *Zapis o mniejszościach narodowych w polskich ustawach konstytucyjnych*, [w:] A. Sakson (red.), *Polska – Niemcy – Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce. Przeszłość i teraźniejszość*, Poznań 1994.
87. Schute E., *Getrennt vom Reich – Die Instrumentalisierung des Sports in Ostpreussen zur Zeit der Weimarer Republik*, Bochum 1987.
88. Schwarze M., *Das Buch der Deutschen Turnerschaft*, Dresden 1930.
89. Stawecki P., *Mniejszość niemiecka w Polsce w latach 1918-1936 w świetle ekspertyzy polskiej z 1936 r.*, „Przegląd Zachodni” 1968, nr 1, 46-61.
90. Steinhöfer D., *Hans von Tschammer und Osten. Reichsportführer im Dritten Reich*, Berlin – München – Frankfurt/M 1973.
91. Steuer A., *Sport na Górnym Śląsku 1896-1996*, Katowice 1997.
92. Stępiński M., *Niemieckie Turnerstwo między sportem a polityką w latach 20. XX wieku w świetle „Turnbaltt der Pommern” – regionalnego organu w prowincji Pomorze*, [w:] W. Stępiński, T. Ślepowroński (red.), *Na drodze do niemieckiej katastrofy: twórcy idei, sportowcy, uczeni, policjanci*, Wrocław 2012, s. 57-84.
93. Stępiński M., *Sport i polityka w prowincji Pomorze w źródłach. Prezydent Rzeszy Paul von Hindenburg gościem władz miasta i turnerów Ślupska w 1926 roku (w świetle „Turnblatt der Pommern”)*, „Przegląd Zachodniopomorski”, Szczecin 2010, nr 2, s. 27-40.

94. Stoliński Z., *Die deutsche Minderheit in Polen*, Warszawa 1928.
95. Streisand J.(red.), *Deutsche Geschichte. Von 1917 bis zur Gegenwart*, t. III, Berlin 1968.
96. Szefer A., *Mniejszość niemiecka w Polsce i Czechosłowacji w latach 1933-1938*, Katowice – Kraków 1967.
97. Szymański L., *Kultura fizyczna w polityce II Rzeczypospolitej*, „Studia i Monografie AWF”, nr 47, Wrocław 1995.
98. Teichler H. J., *Internationale Sportpolitik im Dritten Reich*, Schorndorf 1991.
99. Tokaraski W., Petry K. (red.), *Handbuch Sportpolitik*, Schorndorf 2010.
100. Tomaszewski J., *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1985.
101. Ueberhorst H. (red.), *Friedrich Ludwig Jahn 1778/1978*, München 1978.
102. Ueberhorst H., *Vergangen, nicht vergessen. Sportkultur im deutsche Osten und im Sudetenland. Von Anfängen bis 1945*, Düsseldorf 1992.
103. Ueberhorst H., *Zurück zu Jahn? Gab es kein besseres Vorwärts?*, Bochum 1969.
104. Wąs G., *Dzieje Śląska od 1526 do 1806 roku*, [w:] M. Czapliński (red.), *Historia Śląska*, Wrocław 2002, s. 118-248.
105. Wiedemann P. J., (red.), *Die Deutsche Turnerschaft in Polen*, [w:] *Jahrbuch der Turnkunst* 1934, Dresden 1934, s. 226- 227.
106. Wolny J., *Patologia kultury fizycznej. Ze studiów nad funkcją kultury fizycznej w Niemczech faszystowskich*, „Wychowanie fizyczne”, 1973 nr 4, s. 131-147.
107. Wroniak Z., *Problem mniejszościowy na Paryskiej Konferencji Pokojowej w 1919 roku*, [w:] J. Benyskiewicz (red.), *Mniejszości narodowe w Europie a wybuch drugiej wojny światowej*, Zielona Góra 1998.
108. Wrzesiński W., *Na marginesie pracy Stanisława Potockiego o położeniu mniejszości niemieckiej w Polsce międzywojennej*, „Zapiski Historyczne” 1971, z. 1, s. 121-128.
109. Wyskok M., *Zarys dziejów turnerstwa na ziemiach polskich (1815-1939) i stan badań nad Niemieckim Związkiem Gimnastycznym w Polsce*, [w:] R. Urban, L. Nowak, J. Eider (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce. Z dziejów kultury fizycznej w Polsce do 1945 roku*, t. XII, Gorzów Wlkp. 2016, s. 363-377.
110. Zimmermann V., *Konrad Henlein – Vom Turnlehrer zum NSDAP – Gauleiter und Reichsstatthalter*, [w:] D. Blecking, L. Peiffer (red.), *Sportler im „Jahrhundert der Lager“. Profiteure, Widerständler und Opfer*, Göttingen 2012, s. 65-70.
111. Ziółkowska T., *Fryderyk Ludwik Jahn w początkach XIX w. w Niemczech*, „Roczniki Naukowe WSWF w Poznaniu”, Poznań 1971, z. 19, s. 19-35.

112. Ziółkowska T., *Kultura fizyczna w Poznaniu w latach 1870-1918*, Poznań 1992.
113. Ziółkowska T., *Niemieckie stowarzyszenia gimnastyczne i sportowe w Poznańskim (1815-1918)*, Monografie AWF, nr 49, Poznań 1973.
114. Ziółkowska T., *Niemiecki sport w Poznańskim w okresie imperializmu (1890-1918)*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1981, nr 1.
115. Żerelik R., *Dzieje Śląska do 1526 roku*, [w:] M. Czapliński (red.), *Historia Śląska*, Wrocław 2002, s. 14-116.

II. Maszynopisy

1. Karuga T., *Rozwój sportu na Górnym Śląsku w okresie międzywojennym*, Maszynopis pracy doktorskiej, AWF Warszawa, Warszawa 1985.
2. Wartel Z., *Polityka rządu polskiego wobec mniejszości niemieckiej w latach 1918 – 1939*, Maszynopis pracy doktorskiej, UAM, Poznań 1975.